

Надія Нікітенко

СОФІЯ КИЇВСЬКА У ХРОНІЦІ ТІТМАРА МЕРЗЕБУРЗЬКОГО

Латиномовна “Хроніка” саксонського єпископа Тітмара Мерзебурзького (далі – *Хроніка*), який під 1017–1018 рр. згадує чинний монастир Святої Софії у Києві, є одним із найцінніших джерел щодо спірної у науці проблеми датування Софії Київської. Як відомо, літописи називають дві дати заснування собору за часів княжіння Ярослава в Києві: 1017 р. (Новгородський перший літопис, далі – НПЛ) і 1037 р. (Повість временних літ, далі – ПВЛ), що спонукало до гострої 200-річної дискусії щодо часу побудови собору. Тим не менш, 1037 рік став, так би мовити, “хрестоматійним”. Хоча літописні датування, “розведені” двадцятьма роками, фактично перекреслюють одне одного, проте традиційним залишається переконання, що собор побудований за Ярослава Мудрого. Обидві літописні дати є штучно “прив’язаними” до головних віх княжіння Ярослава в Києві (зайняттям київського престолу в 1017 р. і апогеєм його правління в 1037 р.) й не фіксують історичного факту заснування або завершення будівництва Св. Софії в 1017 чи в 1037 р. Наявність двох записів про заснування Софії Київської під 1017 і 1037 рр., на нашу думку, зумовлена не хибами літописної роботи, а важливими для Ярослава як великого князя ідеологічними чинниками, адже стаття НПЛ під 1017 р. є для нього установчою, “інавгураційною”, а стаття ПВЛ під 1037 р. – підсумковою, ювілейною.

Дослідження останніх часів, передусім самої Софії, дозволили нам запропонувати нове датування собору: 1011 р. (заснування за Володимира) – 1018 р. (завершення за Ярослава). Вивчення мозаїк і фресок собору виявило широку і послідовну глорифікацію його замовників – княжого подружжя Володимира Великого і Анни Порфирородної¹. Виявлені в різних місцях на стінах собору 11 дуже ранніх датованих графіті 1018/21, 1019, 1022 (три написи), 1023, 1028, 1033 (три написи) і 1036 рр. спростовують літописні дати закладин Софії Київської як у 1017, так і в 1037 р. і дозволяють датувати

¹ Н. Н. НИКИТЕНКО, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика* (К. 1999).

собор другим десятиріччям XI ст. (мал. 1). Таке датування суголосне низці інших графіті, в яких дати відсутні, зате називаються відомі історичні особи, які діяли на київській політичній арені в 1019 р.² Оскільки це датування призвело до загострення дискусії, є сенс знову звернутися до *Хроніки* Тітмара, аби з'ясувати, наскільки об'єктивним є свідчення цього унікального джерела щодо виникнення Софії Київської вже у другому десятиріччі XI ст.

Тітмар Мерзебурзький (975–1018) як родич імператорів Саксонської династії (919–1024) був наближеним до німецького правлячого двору і добре обізнаним у європейських справах церковним діячем та політиком. Його *Хроніка*, що повністю зберігалася в оригіналі до пожежі Дрездена 1945 р., є давно визнаним у науці важливим історичним джерелом, особливо з історії німецько-слов'янських відносин. *Хроніка* містить унікальні свідчення з історії Русі, зокрема про міжусобицю синів Володимира 1015–1019 рр., що спалахнула після його смерті через боротьбу за великокняжий київський стіл. У числі цих свідчень міститься й те, де згадується Софійський монастир у Києві: “**Archiepiscopus civitatis illius cum reliquiis sanctorum et ceteris ornatibus diversis hos advenientes honoravit in sancte monasterio Sofhiaie, quod in priori anno miserabiliter casu accidente combustum est**”³.

Цей пасаж з VIII книги *Хроніки* вже давно звернув на себе увагу істориків, передусім – дослідників Київської Русі та Софійського собору. Ось як він перекладається у виданні, підготовленому Київською археографічною комісією в 1874 році, де систематизовані й згруповані в хронологічному порядку історичні відомості про топографію Києва: “**Архиепископ этого города с мощами святых и прочим церковным благолепием устроил Болеславу и Святополку почетную встречу в св. монастыре Софии, который, к сожалению, в предшествующем году случайно подвергся пожару**” (переклад професора-візантиніста П. Терновського)⁴.

Фактично аналогічний переклад запропонувала у середині 70-х рр. XX ст. відома дослідниця латинських текстів, філолог та історик-медієвіст О. Скрижинська: “**Архиепископ этого города [выйдя] с реликвиями святых и иными различными [церковными] украшениями, почтил приходящих в монастыре св. Софии, который в предыдущем году по несчастному случаю погорел**”. Цього перекладу дотримується дослідник Софійського собору С. Висоцький⁵.

² Н. Нікітенко, В. Корниєнко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания* (К. 2012).

³ ‘Thietmari chronicon’ in *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (Berlin 1935), Bd. 9 S. 488–489 (VIII, 32).

⁴ *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. Отдел П. *Известия очевидцев, современников и иностранных писателей* (К. 1874) 1.

⁵ ‘Thietmari chronicon’, S. 488–489 (VIII, 32). Пер. цитати див.: С. А. Висоцький, *Средневековые надписи Софии Киевской* (К. 1976) 248, прим. 145.

У наведеній цитаті мовиться про взяття Києва в ході згаданої усобиці нащадків Володимира військом польського князя Болеслава Хороброго і його зятя Святополка Володимировича 14 серпня 1018 р. Оскільки “Хроніка” Тітмара ніколи не переписувалася і не редагувалася, а дійшла до нас в оригіналі, це свідчення є автентичним і унікальним. До того ж, Тітмар, який помер у тому ж 1018 р., записав його зі слів своїх земляків – саксонських лицарів, які входили до війська Болеслава і були учасниками події, причому щойно по їх поверненню на батьківщину, скоро після чого помер. Отже, Тітмар надійно зафіксував факт існування в Києві в 1017/18 рр. Софійського монастиря, отже, і його однойменного головного храму (католикона), що був резиденцією Київського митрополита. Небезпідставно вважають, що цим митрополитом був Йоан I, який згадується на київській кафедрі у перші роки правління Ярослава руськими пам’ятками Борисоглібського циклу⁶. Зрозуміло, чому Тітмар називає його архієпископом: архієпископ (правлячий архієрей столиці) одночасно був Київським митрополитом (предстоятелем Руської Церкви), як, наприклад, архієпископ Константинополя був патріархом Візантії. Значить, у Тітмара фактично йдеться про катедральний Софійський монастир у Києві, який у 1017 р. потерпів від пожежі, але в 1018 р. у ньому зустрічали Болеслава і Святополка, тож його головний храм, поза сумнівами, уцілів. Пожежа 1017 р., під час якої погоріли храми Києва, згадується і в *Повісті временних літ*: “Ярославъ иде в Киевъ и погорѣ церкви”⁷. О. Назаренко висловив припущення, що в цій літописній статті йшлося про пожежу в церкві Святої Софії⁸.

Утім, у достовірності звістки Тітмара про пожежу у Софійському монастирі Києва в 1017 р. та зустріч тут у 1018 р. Болеслава і Святополка ніхто не сумнівається. Зате по-різному тлумачиться згадка про сам Софійський монастир. Дослідники, заангажовані літописними повідомленнями про закладини Софії Київської виключно за княжіння Ярослава, вважають, що у Тітмара йдеться або про закладений у 1017 р. собор, що погорів у наступному 1018 р., але був відремонтований і зберігся до наших днів, або взагалі про зовсім інший Софійський храм. До останніх належать ті історики, які дотримуються літописного датування закладин кам’яної Софії, що дійшла до нас, у 1037 р. Вони вважають, що Тітмар згадує якийсь дерев’яний Софійський храм у Києві, побудований ще Ольгою чи її онуком Володимиром. На переконання відомого польського історика А. Поппе, цей храм нібито згорів у

⁶ А. В. Поппэ, ‘Приложение 1. Митрополиты киевские и всея Руси (988–1305 гг.)’ в Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* (Москва 1989) 192–93; А. В. Назаренко, ‘Западноевропейские источники’ в *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Е. А. Мельниковой (Москва 2001) 330.

⁷ *Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ)*, т. 1: *Лаврентьевская летопись* (Москва 1997) 142.

1017 р., а на його місці Ярослав одразу побудував нову дерев'яну Софію, в якій у 1018 р. зустрічали Болеслава зі Святополком. А. Поппе гадає, що саме цю дерев'яну Софію в 1037 р. замінила кам'яна, яка збереглася до наших часів. Невідповідність свого тлумачення тексту оригіналу дослідник пояснює якимись вимогами “літературного” перекладу: мовляв, слово “monasterio” в даному контексті не може літературно перекладатися як “монастир”, але як “катедральна церква”, позаяк у середньовічній Німеччині катедральні церкви називали “Muenster”. Приклади такого слововживання А. Поппе знаходить у хроніці Тітмара, який застосовує слово “монастир” впереміж з терміном “головна церква” щодо Магдебурзького собору і будівель навколо його; в іншому місці “Хроніки” Тітмар згадує пожежу у Падерборнському соборі, який у джерелах IX–XI ст. зазвичай називається “монастирем”⁹.

Аргументи А. Поппе аж ніяк не спростовують наведений нами традиційний переклад вказаних слів Тітмара, оскільки, якщо слідувати тлумаченню польського дослідника, слово “monasterium” у даному випадку не може бути перекладене як “монастир”, а лише як “катедральний собор”, тоді як цей грецький термін означає саме “монастир”, у тому числі й латиною. Традиційному перекладу не суперечить і термінологія Тітмара, до якої апелює А. Поппе. Насправді термін “monasterium” у Тітмара зазвичай означає саме монастир, і лише в поодиноких випадках стосується соборних храмів. Ці ексклюзивні випадки, вказані А. Поппе, зовсім не підтверджують, а навпаки – спростовують позицію А. Поппе. Річ у тому, що Магдебурзький собор був головним храмом монастиря св. Маврикія, де розташовувалась резиденція архієпископа. Що стосується Падерборнського собору, то він входив у побудований єпископом Майнверком комплекс храмів, при якому існував бенедиктинський монастир. Зрештою, середньовічні автори називають монастирями церкви Константинополя не тому, що для них ці поняття були ідентичними, а тому, що ці храми або були монастирськими, що притаманне даному періоду, або поруч з ними знаходились монастирі, ченці яких входили до складу їх кліру. Тому названі А. Поппе храми цілком могли фігурувати в джерелах під обома термінами. Приклади такого слововживання в X–XI і пізніших століттях численні: монастир і собор Хосіос Лукас, Неа Моні, Дафні; у Києві – Софійський, Георгіївський, Ірининський, Михайлівський тощо¹⁰.

⁸ А. В. НАЗАРЕНКО, ‘Новый труд известного слависта: К выходу в свет немецкого перевода Повести временных лет Л. Мюллера’ (2002) 2 *Славяноведение* 132.

⁹ А. ПОППЕ, ‘The buildind of the church of St. Sophia in Kiev’ (1981) 8 *Journal of Medieval History* 17, 24–26, 52.

¹⁰ Ми вже давно зазначали всі ці очевидні моменти, але наші зауваги чомусь “не помітили”. Див.: Н. Н. НИКИТЕНКО, *Русь и Византия...*, с. 217–218.

Тож явно штучне пояснення А. Поппе не спирається на джерело і нічим не підтверджується, хоча воно й отримало визнання в науці. У здійсненому порівняно недавно повному російськомовному виданні “Хроніки” Тітмара фразу “у монастирі св. Софії” перекладач без жодних коментарів замінив на фразу “у храмі св. Софії”, грубо переінакшивши тим самим зміст історичного джерела. Майже аналогічно перекладає цей вираз О. Назаренко: “в соборі св. Софії”¹¹.

Обидва дослідники, услід за А. Поппе, довільно перекладають і термін “combustum est” – як “згорів”; насправді слід перекладати “погорів”, що є більш точним і коректним та дає змогу адекватно розуміти текст. На цю обставину цілком слушно звернув увагу київський дослідник Д. Гордієнко, який вказав, що присудок “combustum est” є перфектом і означає дію, яка закінчилася в минулому, але результат її триває у сьогоденні, себто йдеться про монастир, який погорів у 1017 р., але існує й зараз, у 1018 р. Д. Гордієнко так перекладає пасаж Тітмара: “Архієпископ того міста з шанобою зустрів прибулих, з мощами святих і різними іншими цінностями у монастирі Святої Софії, який у попередньому році, на жаль, погорів через прикрий випадок”¹².

Зазначений нами нюанс перекладу Тітмара (“згорів” чи “погорів”) тут багато що важить, адже згоріти може дерев’яний храм, а погоріти – кам’яний. А з цього деким робиться “убійний” висновок: мовляв, пишучи “згорів”, Тітмар однозначно згадує дерев’яний храм. Насправді про дерев’яний Софійський храм у Києві не говорить ані Тітмар, ані якесь інше давнє джерело. Нікому не відома дерев’яна Софія – вигадка істориків, які таким шляхом намагаються узгодити цілком надійне свідчення Тітмара з вельми спірними літописними датами закладин Софії. При цьому неприпустимо трансформується джерело, в якому кожне слово, що називається, на вагу золота: у “Хроніці” згадується пожежа не в соборі, а в *монастирі* Святої Софії (“in sancte monasterio Softhiae”), який не згорів, а *погорів* (“combustum est”). Це означає, що головний аргумент А. Поппе, висунутий ним півстоліття тому і некритично сприйнятий у науці, насправді “не працює”.

У одній зі своїх порівняно нещодавніх статей А. Поппе вже адекватно перекладаючи слова Тітмара як “у святому монастирі Софії”, тим не менш так само безпідставно відносить їх не до монастиря, а до собору і безапеляційно

¹¹ ТИТМАР МЕРЗЕБУРГСКИЙ. *Хроника*. В 8 кн., перевод с лат. И. В. Дьяконова (Москва 2005) 177. На жаль, у цьому виданні відсутній текст оригіналу; А. В. НАЗАРЕНКО, ‘Западноевропейские источники’, с. 328.

¹² Д. В. Гордієнко, ‘Тітмар Мерзебурзький про Софію Київську: джерелознавчий аналіз’. Доповідь на VI Міжнародних Софійських читаннях “Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання” (Київ, 26–27 травня 2011 р.). Див.: Н. НИКИТЕНКО, В. КОРНИЄНКО, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, с. 17.

заявляє: “Він (Тітмар – *Н. Н.*) не написав, що спалений храм був дерев’яним, але це випливає із самої можливості його відновлення менш ніж за рік”¹³. Але ж і сама ця *можливість* – цілковита вигадка історика, на якій він будує свій основоположний висновок про пресловуту дерев’яну Софію. Дивує хід думки вченого, що суперечить формальній логіці, адже тут одне невідоме визначається ним через друге невідоме, а висновку надається характер аксіоми. Щоби виправдати здійснену ним підміну поняття “монастир” поняттям “храм”, А. Поппе апелює до свідчення середини XVII ст. Павла Алепського: мовляв, останній, так само, як і Тітмар, називає Софійський собор монастирем. Але Павло Алепський однозначно говорить про те, що він і його супутники прибули “у монастир церкви Святої Софії”¹⁴, оскільки митрополит Петро Могила заснував при Софійському соборі чоловічий монастир, який існував і за часів Павла Алепського.

Одним із прикладів довільного нав’язування свідченню Тітмара своєї думки, а в результаті – фальсифікації джерела, є стаття А. Виноградова, який з повним переконанням про власну правоту розмірковує щодо часу зведення Св. Софії, без жодних застережень вставши на позицію А. Поппе: “В любом случае оно (здание Софии – *Н. Н.*) было построено после 1017 г., когда, согласно Титмару Мерзебургскому, сгорела первая Св. София в Киеве, а точнее, после 1018 г., так как упомянутая под этим годом у Титмара Св. София не может быть идентична сохранившейся постройке”¹⁵. Тож, якщо вірити автору, Тітмар начебто свідчить про те, що “сгорела первая Св. София в Киеве” (Тітмар про це не говорить!), а тому згадана хроністом Св. Софія (тобто храм, а не монастир!) “не может быть идентична сохранившейся постройке”. Тут ціле нагромодження нісенітниць! На цьому категоричному, але вельми хиткому висновку автор базує всю свою подальшу побудову про те, що Софія виникла не раніше другої чверті XI ст., тобто обстоює достовірність літописного запису про її заснування в 1037 р. Тож власна позиція стверджується шляхом нівелювання свідчення джерела.

Але всіх перевершив М. Жарких, який довів свій “аналіз” джерел до абсурду. Досить згадати, що у “рейтингу достовірності”, який він сам винайшов, М. Жарких дає таку оцінку джерелам: 1 місце – *ПВЛ* (5 балів); 2 місце – *Слово Іларіона* (4 бали); 3 місце – *НПЛ* (1 бал); 4 місце – *Хроніка Тітмара* (-2 бали). Мовляв, “кількісна оцінка корисніша, ніж суто гуманітарні розмови (сам він за професією хімік – *Н. Н.*) на тему: подобається / не по-

¹³ А. Поппэ, ‘Кто и когда строил каменную Софию в Киеве?’ (2013) 2 (52) *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*.

¹⁴ *Сборник материалов для исторической топографии Киева...*, с. 72.

¹⁵ А. Ю. Виноградов, ‘Св. София Киевская в контексте византийской архитектуры второй четверти XI в.’ в *Храм і люди. Збірка статей до 90-річчя з Дня народження Сергія Олександровича Висоцького* (К. 2013) 66.

добається якесь джерело”¹⁶. Слід зазначити, що хоча хроніка Тітмара дату заснування собору, на відміну від літописів, не називає, сама вона точно датована і, таким чином, датує Софію. Ставлячи Тітмару двійку з мінусом, М. Жарких не усвідомлює, що серед згаданих ним джерел ця хроніка найбільш давня, автентична і сучасна описуваним подіям, зрештою, позбавлена у цьому питанні тенденційності, отже, цілком об’єктивна.

Якщо ж відмовитися від такої наруги над джерелом і не “втискувати” датування Софійського собору в “канонічні” літописні рамки, а допустити той факт, що кам’яна Софія стояла вже до Ярослава, логічна відповідь прийде сама собою: у 1017 р. згоріли дерев’яні споруди Софійського монастиря, а його головний кам’яний храм (католікон) уцілів. Так, наприклад, сталося в 1697 р., коли сильна пожежа знищила всі дерев’яні будівлі Софійського монастиря XVII ст., а кам’яний собор XI ст. майже не постраждав.

Ясно й те, що Софійський катедральний собор – головний храм могутньої Русі в zenіті її розквіту, та ще через 30 років після хрещення держави, не міг бути дерев’яним, тим більше, що поряд стояла чудова “мраморяна” Десятинна церква. У чому взагалі був сенс будівництва в столичному Києві дерев’яного Софійського катедралу, що за своєю ідеєю і призначенням орієнтований на Велику церкву – Софію Константинопольську? Така абсурдна з точки зору своєї доцільності акція була б нищенням самої ідеї паладію Русі.

До побудови Софії Київської митрополича катедрала, заснована у 996–997/98 рр., містилася у Десятинній церкві¹⁷. Але княжа палацова Десятинна церква могла виконувати функцію катедрального храму лише тимчасово, оскільки за візантійськими канонами митрополиту належало мати власну резиденцію, він мав жити в монастирі, а не в соборі чи при соборі без наявності поряд із ним келій. Тому історики вважають, що незабаром після створення Десятинної церкви виникла необхідність у створенні митрополичого Софійського монастиря з однойменним кам’яним катедралом¹⁸. Це тим більш логічно, оскільки з набуттям Києвом митрополичого статусу він, подібно до Константинополя часів Константина Великого – прототипу Володимира, мав забудовуватися за єдиним концептуальним задумом нової (у порівнянні з язичницькою) сакралізації простору¹⁹.

¹⁶ М. ЖАРКИХ, ‘Свідчення про початковий етап історії Софії Київської’ в *Українська художня культура: пам’яткоохоронні проблеми. Зб. наук. праць* (К. 2011) 210. Критику цієї публікації див.: Н. НІКІТЕНКО, ‘Нова концепція датування Софії Київської: обґрунтування, параметри дискусії’ в *ibid.*, с. 215–50.

¹⁷ Я. Н. ЩАПОВ, *Государство и церковь...*, с. 25–30.

¹⁸ Детальне обґрунтування цієї точки зору див.: М. НІКІТЕНКО, *Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.)* (К. 2013) 108–26.

¹⁹ *Ibid.*, с. 439.

Услід за Д. Айналовим²⁰, К. Шероцьким²¹, М. Ільїним²², А. Кузьминим²³, С. Висоцьким²⁴ і багатьма іншими дослідниками, які приймають дату НПЛ – 1017 р., ми переконані, що у Тітмара йдеться саме про кам'яну, а не про якусь безвісну дерев'яну Софію²⁵. Інша справа, що названі дослідники, на відміну від нас, вважали кам'яну Софію лише тільки заснованою в 1017 р., позаяк не виводили її появу за рамки княжіння Ярослава. Та навряд чи резиденція митрополита – центр церковного і державного життя Русі – могла функціонувати в ледь розпочатому будівництвом храмі. Згадані Тітмаром мощі святих і церковні реліквії, з якими Київський митрополит зустрів Болеслава і Святополка, могли шануватися лише в діючому храмі. З контексту повідомлення Тітмара випливає, що резиденція митрополита в Софійському монастирі, яка сприймалася як грандіозний релікварій, тобто місце зберігання і всенародного шанування святих, до серпня 1018 р. уже була побудована і освячена, бо активно діяла.

Можливість існування в Києві у другому десятиріччі XI ст. Софійського монастиря іноді в історіографії підважується тим, що поява на Русі перших монастирів зазвичай датується часом правління в Києві Ярослава (1019–1054), оскільки в ПВЛ вказується, що при ньому “манастыреве починаху быти”²⁶.

Однак інші руські джерела XI ст. свідчать про існування монастирів і чернецтва в Києві вже за Володимира. За словами сучасника Володимира і Ярослава й очевидця побудови Софії Київського митрополита Іларіона, щойно по хрещенню Русі “манастыреве на горах стаха, черноризьци явишася”²⁷. Ще один київський книжник XI ст. Яків Мніх говорить, що Володимир “праздноваше светло праздники Господьскыя, три трапезы поставляше: первую – митрополиту с епископы, и с черноризьце, и с попы, вторую – нищим и убогим, третью – себе, и боярам своим, и всем мужем своим”²⁸. На думку

²⁰ Д. В. Айналов, ‘К вопросу о строительной деятельности св. Владимира’ в *Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира* (Петроград 1917) 37.

²¹ К. В. Шероцкий, *Киев: Путеводитель* (К. 1917) 35.

²² Н. Н. Ильин, *Летописная статья 6523 года и ее источник* (Москва 1957) 118.

²³ А. Г. Кузьмин, *Начальные этапы древнерусского летописания* (Москва 1977) 252.

²⁴ С. О. Висоцкий, ‘Графіті та час побудови Софійського собору в Києві’ в *Стародавній Київ* (К. 1975) 171–81; ІДЕМ., *Средневековые надписи Софии Киевской*, с. 241.

²⁵ П. Толочко неправомочно стверджує нібито “до Н. Н. Никитенко по этому поводу не было расхождений. Исследователи согласно полагали, что речь у Титмара идет о деревянной Софии” (П. П. Толочко, *Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 рр.* (К. 2008) 141). По-перше, розходження, як бачимо, були й до нас, що цілком нормально для науки, а по-друге “согласно полагать” не може бути критерієм достовірності того чи іншого факту або явища.

²⁶ *ПСРЛ*, т. 1, стлб. 151.

²⁷ А. М. Молдован, *Слово о законе и благодати Илариона* (К. 1984) 93.

²⁸ А. А. Зимин, ‘Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку’ (Москва 1963) 37 *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР* 68.

авторитетного історика Руської Церкви Є. Голубинського, у перші часи після хрещення Русі священиками в храмах були ченці, які прийшли з Візантії, що жили невеликими групами в хатинках-келіях на церковному погості, й такі чернечі общини складали монастирі при приходських церквах. Дослідник називає такі монастирі “невласними”, бо вони не були власне монастирями й утримувались за кошт князя, отримуючи від нього ругу, тобто грошове і продовольче постачання²⁹. Власне, йдеться про келіотські монастирі, які керувалися в своїй діяльності коротким раннім Єрусалимським уставом Сави Освяченого, в якому дисциплінарні правила превалювали над богослужбовою частиною³⁰.

Можна гадати, що Софійський собор від самого початку був задуманий як митрополича резиденція, але до появи поруч із ним у середині XI ст. чоловічої Георгіївської і жіночої Ірининської обителей він через функціональну необхідність залишався монастирським храмом. Коли ж згадані монастирі постали поруч із Софійським, насельники двох перших могли перебрати на себе функції з обслуговування діяльності “митрополії руської”, тож необхідність існування власного монастиря при ній відпала.

На користь висновку про початковий монастирський характер Києво-Софійського митрополичого храму свідчить наявність виявлених при розкопках залишків фундаментів потужної кріпосної стіни, що оточувала в давнину садибу Софійського собору площею 3,5 га, причому стіна була побудована одночасно з ним³¹. Сучасні археологічні дослідження біля садиби Софії дозволили виявити рештки потужного виробничого комплексу з виготовлення різноманітних будівельних матеріалів, виникнення якого завдяки керамічному матеріалу датується початком XI ст. і має відношення до будівництва Софійського собору³². Тобто цим часом можна датувати і побудову Софійського монастиря.

Існування при Софії монастиря підтверджується також наявністю в її стінопису великої кількості чернечих образів (преподобних) і, що важливо, – на вівтарних стовпах, образи святих на яких мають значення храмових настовпних ікон. Серед цих преподобних визначені завдяки графіті репрезентативні образи Отців чернецтва – свв. Йоанна Лествичника й Анастасія Синаїта (перед входом у жертovníк), Теодора Студита і Марка Подвижника

²⁹ Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, 2-е изд. (Москва 1904), т. 1, ч. 2, с. 651–657.

³⁰ Н. М. Нікітенко, ‘Києво-Софійський кафедральний монастир першої половини XI ст.’ в *Софійські читання. Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції “До 90-річчя від Дня народження відомого дослідника пам’яток Національного заповідника «Софія Київська», д. і. н. С. О. Висоцького”* (К. 2015) 337.

³¹ Див.: М. К. КАРГЕР, *Древний Киев* (Москва; Ленинград 1961), т. 2, с. 206–16.

³² М. Ієвлев, А. Козловський, ‘Забудова центральної частини «міста Ярослава» поблизу Софійського собору в XI ст.’ (2009) VIII *Ruthenica* 150.

(перед входом у дияконик)³³. Біля дияконика, в арці південної потрійної аркади, зображені свв. преподобні Отці Антоній Великий і Єфрем Сирин, біля яких збереглися давні написи-імена (*мал. 2, 3, 4, 5*).

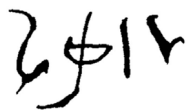

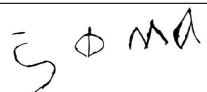

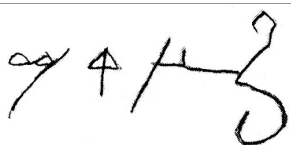
В. Сараб'янов, відзначаючи в розписі Софії Київської значну кількість чернечих образів, підкреслює їх програмне значення. Він зазначає, що "...само расположение преподобных отцов у входа в алтарь Софийского собора для своего времени оказывается редчайшим явлением" і вказує як аналогії "лишь единичные примеры сугубо монастырских памятников, таких как фрески «Большой голубятни» в Чавушине (964–965), где фигуры двух монахов фланкируют центральную апсиду"³⁴. Серед ликів преподобних особливо виділяється чудовий образ св. Сави Освяченого, автора Єрусалимського уставу, адаптованого для місцевих запитів (*мал. 6*). Св. Сава представлений у наосі храму, в "аристократичному" приділі свв. Йоакима й Анни, де в давнину стояла вища київська знать, і де фігурують святі, що були сакральними образами княжого подружжя хрестителів Русі Володимира й Анни³⁵.

Все це, як вважаємо, приводить до єдино можливого висновку: Тітмар Мерзебурзький, згадуючи під 1017–1018 рр. катедральний Софійський монастир у Києві, об'єктивно і надійно підтверджує існування тут саме тієї Св. Софії, що стоїть донині й зберігає в собі відлуння тисячолітньої давнини.

³³ Н. Нікітенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской* (К. 2014) 206–19.

³⁴ В. Д. Сараб'янов, 'Образ монашества в древнерусском искусстве XI – середины XII столетия' в *Древнерусское искусство: Идея и образ. Опыт изучения византийского и древнерусского искусства. Материалы Международной научной конференции 1–2 ноября 2005 года*, ред.-сост. А. Л. Баталов, Э. С. Смирнова (Москва 2009) 162, 165.

³⁵ Н. Нікітенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской*, с. 216.

	<p>Дата складається з літер СФКZ, цифрове значення яких – 6000 (S), 500 (Φ), 20 (K) та 7 (Z). Відповідно, в написі зафіксований 6527 р. від створення світу, тобто, 1019 р. від Різдва Христового.</p>
	<p>Дата складається з літер СФК, цифрове значення яких – 6000 (S), 500 (Φ) та 20 (K). Четверта літера, яка позначала одиниці, була знищена вибоєм. Тому верхньою хронологічною межею появи графіті може бути 6529 рік від створення світу, тобто, 1021 р. від Різдва Христового.</p>
	<p>Дата складається з трьох літер СФΛ, цифрове значення яких – 6000 (S), 500 (Φ) та 30 (Λ). Відповідно, в написі зафіксований 6530 р. від створення світу, тобто, 1022 р. від Різдва Христового. В тексті мова йде про Кіріопасху (дата Пасхи та Благовіщення співпадають), яка дійсно сталася у 1022 р.</p>
	<p>Дата складається з чотирьох літер СФΛS, цифрове значення яких – 6000 (S), 500 (Φ), 30 (Λ) та 6 (S). Кожна цифра має закінчення – с (шеститисячне, п'ятисоте, тридцятье, шосте). Відповідно, в написі вказаний 6536 р. від створення світу, тобто, 1028 р. від Різдва Христового.</p>
	<p>В цих графіті дата складається з чотирьох літер СФМΛ, цифрове значення яких – 6000 (S), 500 (Φ), 40 (M) та 1 (Λ). Відповідно, в трьох написах зафіксований 6541 р. від створення світу, тобто, 1033 р. від Різдва Христового.</p>
	
	
	<p>Дата складається з чотирьох літер СФМΔ, цифрове значення яких – 6000 (S), 500 (Φ), 40 (M) та 4 (Δ). Відповідно, в написі вказаний 6544 р. від створення світу, тобто, 1036 р. від Різдва Христового.</p>
	<p>Дата складається з чотирьох літер СФМZ, цифрове значення яких – 6000 (S), 500 (Φ), 40 (M) та 7 (Z). Відповідно, в написі вказаний 6547 р. від створення світу, тобто, 1039 р. від Різдва Христового.</p>

Мал. 1. Найдавніші датовані графіті Софії Київської. Прориси В. Корнієнка

Мал. 2. Свв. Анастасій Синаїт та Йоан Лествичник.
Фрески Софії Київської. Близько 1018 р.

*Мал. 3. Свв. Теодор Студит і Марк Подвижник.
Фрески Софії Київської. Близько 1018 р.*

*Мал. 4. Св. Антоній Великий.
Фреска Софії Київської. Близько 1018 р.*

*Мал. 5. Св. Єфрем Сирин.
Фреска Софії Київської. Близько 1018 р.*

Мал. 6. Св. Сава Освячений.
Фреска Софії Київської. Близько 1018 р.